

УДК 801.73:821.161

ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ АРХЕТИПУ ДОРОГИ В РОМАНІ-БАЛАДІ В. ШЕВЧУКА «ДІМ НА ГОРІ»

Тетяна Бандура, канд. філол. наук, доц.

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, м. Одеса
tatyana-bandura@mail.ru*

Стаття присвячена дослідженню функціональності архетипу дороги в романі-баладі Валерія Шевчука «Дім на горі». З'ясовано, що творчість В. Шевчука є багатим матеріалом у дослідженні архетипу як складового елементу необарокового твору, де праобраз-символ характеризується особливою активністю використання та оригінальним ідейно-смісловим і стилістичним навантаженням. Дослідниця увага зумовлена наявністю в романі розгалуженої фольклорно-міфологічної основи, яка відтворює умовно-хімерне переплетення реального й міфологічного у свідомості людини. Аналіз тексту роману дав підґрунтя для комплексного трактування архетипної основи у творі як своєрідного кодексу уявлень про людину, природу і світ. Особлива увага акцентується на функціональній силі архетипу дороги як міфологічної й реальної категорій. Зазначено, що через символічний образ дороги вживлюється в складну рефлексивно-екзистенційну проблематику письменника такий знаковий елемент, як морально-етичний. При дослідженні художньої функціональності образу-архетипу дороги встановлено, що пейзажотворча роль дороги у творі по-новаторськи трансформується у нову глибину означеність топосу — психологізований, характеротворчий пейзаж-локус.

Ключові слова: архетип, топос, локус, екзистенція, символ.

У сучасному літературознавстві актуальними є проблеми інтерпретації архетипу в художньому творі, визначення його специфічних рис, естетичної функціональності, дослідження праобразу як стильової доміанти митця. Питанням визначення архетипу як етноментального коду займався К.-Г. Юнг. На його думку, людська підсвідомість містить цілу систему праобразів, які виявляються частіше у фантазіях, видіннях, снах і часто стають оприявненими засобом символів та алегоричних конструкцій. Такі явища вчений називав архетипами.

Творчість В. Шевчука є багатим матеріалом у дослідженні архетипу як складового елементу необарокового твору, де праобраз-символ характеризується особливою активністю використання та оригінальним ідейно-смісловим і стилістичним навантаженням. Прозовий доробок митця часто ставав об'єктом дослідження відомих літературознавців: М. Жулинський, М. Ільницький, Р. Корогод-

ський, Р. Мовчан, М. Рябчук та ін. Дослідники ретельну увагу приділяли жанрово-композиційній своєрідності творів Валерія Шевчука, при тому архетипові як складнику поетики письменника давалося менше літературно-критичної оцінки. Такі науковці, як О. Боднар, Л. Бойченко, Т. Павлінчук досліджували у своїх літературознавчих працях художню вартість архетипу дому в прозовій спадщині сучасного письменника.

Предметом нашої наукової розвідки стала художня функціональність архетипу дороги як знакового елемента символічної системи роману-балади В. Шевчука «Дім нагорі». Дослідницька увага зумовлена наявністю в романі розгалуженої фольклорно-міфологічної основи, яка відтворює умовно-химерне переплетення реального й міфологічного у свідомості людини. Архетипна основа у творі настільки активна, що постає як своєрідний кодекс уявлень про людину, природу і світ. Значну функціональну силу несе в романі архетип дороги як міфологічна й реальна категорії. Часто через символічний образ дороги вживлюється в складну рефлексивно-екзистенційну проблематику письменника такий знаковий елемент, як морально-етичний. «У багатьох міфопоетичних і релігійних традиціях міфологема шляху виступає метафорично, як позначення лінії поведінки (особливо моральної, духовної), як певний звід правил, закон, вчення», — подає енциклопедія «Мифы народов мира» [3, с. 353]. Якщо у творчості Валерія Шевчука такий звід правил і не присутній безпосередньо, прямо, то присутній як безумовно задана мотивація поведінки героя. Попри те, що його герої відчутно виокремлені з соціуму, а часто трагічно самотні, для них неабияк важливі гуманні загальнолюдські ідеали, для захисту чи утвердження яких долаються і страх, і безнадія. Зрештою, такі відчуття, з'являючись у духовному світі особистості, є великою мірою задоволенням потреби людини в діяльності. Якщо ця потреба не задовольняється конструктивно, проєкціюючись назовні, то вона набуває деструктивних форм — непридатний для існування внутрішній світ має бути частково чи повністю зруйнований, щоб відбудуватися у більш пристосованих до життя формах.

У романі-баладі Валерія Шевчука «Дім на горі» внутрішній смисл існування образу-символу «синьої дороги» тотожний існуванню навколишнього світу, його зв'язку з потойбіччям, «життям» душ померлих. У свідомість оповідача цей світ входить через усвідомлення, рефлексію. Архетип дороги стає медіатором у невідомий, трансцен-

дентний світ складної людської уяви, творінням фантазії чи результатом пізнання. «Синя дорога» — одна з можливостей існування іншого життя, долі, які лежать поза сферою свідомості оповідача, але спроба осмислити, пізнати й відчутти їх стає можливістю взаємодії дійсності й свідомості, стає внутрішнім світом героя.

Вперше на сторінках роману містичний архетип «синьої дороги» художньо репрезентується в розділі «Синя дорога» засобом інтерпретації глибинного позасуб'єктного існування душі загиблого на війні Миколи Вашука, який блукатиме цією дорогою з тугою повернення до рідних. Але така дорога не має зворотного напрямку, нею він тільки мандрує до об'єкта жіничиних видінь як ірреальної ідентифікації чоловіка. «Помалу відступав він у глибину зеленого сутінку, дощ шумів і плескотів, і дивився він сумно, а зелений сутінок розцвів несподіваним світлом — попереду лежала прозора куля, і він уже мав увійти до неї. Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій ішов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми; він весь час озирався — стояли вони за скляними стінами й були живі та рухливі» [5, с. 54–55]. Синя дорога як осягнення таємного світу, в якій Миколиній душі слід відійти, осмислюється як міфологема потойбічного існування, архетип іншого життя, символ закінченої життєвої мандрівки. В кінці синьої дороги «прозора куля» — символ ініціації, останнього притулку самотньої душі героя. Мотиви ініціації зустрічаються в українському фольклорі ще в ранні часи. Факт відображення звичаїв ініціації був помічений багатьма ученими, передусім Є. Мелетинським, В. Проппом, Кемпбелом та ін. Зокрема Є. Мелетинський зазначав: «Ініціація передбачає тимчасову ізоляцію від соціуму, контакти з іншими світами, їх демонічними жителями, мученицькі випробування і навіть тимчасову смерть з наступним відродженням у новому статусі» [2, с. 21].

Архетип дороги споконвіку українцями тлумачився як життєвий шлях, дорога-доля, суб'єктивний талан. В. Шевчук дещо переосмислює традиційну трактовку архетипу-символу дороги, надаючи нової сюжетотворчої функції усталеному праобразу. Автор інтерпретує новий смисл дороги в розумінні її як напрямку до нового самоосягнення, іншого світовідчуття, ірреального буття. «Скляні стіни» — незрима, але відчутна межа реального та ірреального, за цією межею — такий бажаний, рідний світ Миколи, означений присутністю рідні, але недоступний. Автор уводить свого героя у світ непізнаний,

необмежений, химерний, де «...загуслі шматки часу лежали обіч його синьої дороги — все минуле, повз яке він має зараз пройти, перш ніж дістанеться до прозорої, густо залитої перламутровим світлом кулі. Вона вабила його, як вабить залізо магніт, — невагомо плыв по своїй дорозі, наперед відчуваючи щастя з'єднання із тим перламутром» [5, с. 55]. Персоніфікований образ часу покликаний відступити у минуле перед героєм, новий світ поза часом, поза буденністю, ця принадна далечінь, уособлена в перламутровій «блаженній» масі, яка манить щастям єднання з нею, є тією химерною субстанцією, яка реінкарнує душу героя для нового звершення. Таким чином, архетип дороги, що веде до сріблястої кулі, набирає на себе функцію філософського образу глибоко інтелектуального твору.

Крім містичної тональності, про яку йшлося вище, архетип дороги у романі «Дім на горі» має ще й цілком узвичаєний, реалістичний смисл життєвого шляху, який долає один із головних героїв твору — Володимир. На початку роману герой В. Шевчука бачить загадковий дім на високій горі, який цікавить його фактом проживання в ньому молодої жінки Галі, яка заплонила його серце своєю красою й романтичністю. Молодий директор школи шукає дорогу до цього будинку і розуміє складність подолання такої стежки вгору через своє каліцтво (замість ноги — протез). Але Володимир рішучий у своєму прагненні й піднімається до манливого об'єкту: «Обійстя було високо, на верхівні гори, стежка клалася туди кам'яниста й крута, і йому вже в початках тієї дороги почала боліти нога... Спинявся, передихав: зрештою, цей його хід теж нагадував оту найважчу ніч у шпиталі: така сама ввижалася йому гора й кам'яниста стежка» [5, с. 39]. Паралельність оповіді зумовлена однаковими чинниками для героя — подолати життєві труднощі, які виникли як даність долі. Саме подолання цієї «кам'янистої» стежки приводить Володимира до досягнення омріяного щастя з коханою жінкою. Автор не уникає реалістичного призначення топосу дороги як просторової категорії у художньому творі. Ця важка, але манлива дорога зображена в пейзажотворчому ключі: «Каміння вже встигло нагрітися й промінилося теплом — запах медових трав з гірким присмаком. Шурхали врізнобіч стривожені ящірки, а він ішов і йшов, все важче й важче налягаючи на ногу. Той каштан попереду і той будинок, жайворон і полин, запах гіркового меду і його незрозумілий потяг до того дому — все це складало настрій, що його відчуваєш, прокинувшись у залитій сонцем кімнаті» [5, с. 40]. Пейзажотворча

роль дороги починає трансформуватись у нову глибинну означеність топосу — психологізований, характеротворчий пейзаж-локус, де мед з гірким присмаком як символ різнорідності людської долі, каміння, облагороджене теплом, жайворон і полин, стривожені ящірки, залита сонцем кімната — пейзажні зорові й нюхові художні деталі, що формують парадигму характеротворчих поетикальних засобів.

Ще одне функціональне призначення архетипу дороги, яке простежуємо на художньому полотні роману, — це шлях самоувідомлення і самоідентифікації найзагадковішого персонажа — козопаса Івана. Це неординарна особистість, яка «блукає» на власному шляху життя до самопізнання, не відчуваючи гармонії існування себе в цьому світі. Самоосягнення приходить з розумінням свого призначення — писати, творити словом. Саме з його зшитків, за задумом автора, нібито формується наступна структурна складова роману — цикл «Голос трави». Містично-образно з'являється перед Іваном Шевчуком синя дорога: «То було не марево, старий зрозумів це, як тільки зирнув у небо. Побачив він синю дорогу, по якій було розкидано зористе каміння, — вічна ріка потекла перед його зором. Побачив самотню тінь на тій річці-дорозі, що брела, ледь ворухаючи ногами, і повторив відтак просту істину, хтозна, чи й придуману ним самим, чи вичитану з якоїсь книжки: «Любов світ цей ушляхетнює» [5, с. 66]. Асоціація річка-дорога, усипана хаотично зористим, тобто різнобарвним, але камінням, тобто важким, увиразнює думку митця, що в сучасному світі під методичним тиском на психіку та емоції людини не завжди контрольованих процесів науково-технічного прогресу відбувається відчуження особистості від самої себе, поглиблюється розмежування між людиною і природою, людиною і космосом. Дослідниця Г. Намсінчук справедливо зауважила: «У творчості В. Шевчука знаходимо суперечливе бажання визначити історичні процеси та зупинити їх рух» [4, с. 237]. Як результат, образ самотньої тіні — уособлення відчуження, «блукання» дорогою життя.

Система образного мислення козопаса Івана, закладена Валерієм Шевчуком у циклі оповідань «Голос трави», відтворює характер стихійної художньої творчості народу, на яку відчутний вплив давніх архетипних першоджерел. На цій основі будувалися народні фантастичні оповідання, які виражали певний лад народного духу, народного світосприймання і форми його образного мислення. Передусім, це персоніфікація природи, переведення абстрактних образів людського

мислення в ранг персонажів-символів, дуалістичне розуміння темного і світлого, бога і чорта, дня і ночі, життя і смерті, що символізувало віковічну боротьбу добра і зла й формувало первісний моральний кодекс людини. Не випадково більшість сюжетів циклу «Голос трави» запозичено з фольклорно-фантастичних оповідань. Тому образ козопаса Івана Шевчука можна витлумачувати як складну розгорнуту метафору народного архетипного мислення, передусім прийомів і засобів поетики українського народного фантастичного оповідання. Об'єктивним у подібному розумінні став літературознавець Р. Корогодський, що «роман-баладу «Дім на горі» слід осмислювати з урахуванням архаїчного язичеського світосприйняття, того рівня синкретичного мислення, коли абстрактні визначення явищ, які вимагають узагальнення, ще були відсутні, коли відбувалася конкретизація певних життєвих процесів за допомогою персоніфікації абстрактних понять» [1, с. 144]. Ось чому, зображаючи «синю дорогу» вічного життя, письменник показує на ній чимало рідних постатей-тіней, яких об'єднала життєва дорога і не розлучила містична дорога у безсмертя душі. Синкретизм його мислення коріниться в характері народного сприйняття суворих, але логічних, закономірних законів життя. «Синя дорога» для козопаса Івана — це голос віків, голос землі, до якого він уважно й тривожно прислухається, це, зрештою, голос його крові, поклик і заповіт предків. Чи не тому він володіє магічним даром прозирати світ і людей, бачити, як народжується молоко у кіз чи мед у бджоли, як злагоджено працюють механізми автомобіля, як б'ється людське серце — крізь стіни і крізь товщу земну проникає погляд його душі і серця. Володіючи цим вмінням, Іван прагне залишити своєрідний заповіт нащадкам — філософські новели-притчі «Голосу трави». Образним ладом самовираження старого козопаса Валерій Шевчук замірився передати і відтворити визначальні принципи народного художнього мислення, яке лежить в основі писемної літератури, зображальні ресурси якої ще не використані вповні й до сьогодні.

Отже, романом-баладою «Дім на горі» В. Шевчук прагне створити цілісне уявлення про світ як про єдиний космос, як про своєрідний живий організм і духовну субстанцію, що сполучає живу й неживу природу в єдиний вічний ланцюг взаємозв'язків і глибоких нерозривних закономірностей, втілених в різних символічних інтерпретаціях архетипу дороги, який несе смислоформувальну, сюжетотворчу, характеротворчу функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Корогодський Р. Біля вічної ріки, або В пошуках внутрішньої людини (Валерій Шевчук) / Р. Корогодський // Дзвін. — 1996. — № 3. — С. 135–155.
2. Мелетинский Е. О литературных архетипах / Е. Мелетинский. — М.: Наука, 1994. — 136 с.
3. Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2 томах / под ред. С. А. Топорова. — 2-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. — Т. 1. — 637 с.
4. Насмінчук Г. Баладна поетика у структурі міфомислення Валерія Шевчука / Г. Насмінчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 27. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — С. 236–239.
5. Шевчук В. Дім на горі / В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1989. — 435 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ АРХЕТИПА ДОРОГИ В РОМАНЕ-БАЛЛАДЕ В. ШЕВЧУКА «ДОМ НА ГОРЕ»

Татьяна Бандура, канд. филол. наук, доц.

*Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского, г. Одесса*

Статья посвящена исследованию функциональности архетипа дороги в романе-балладе Валерия Шевчука «Дом на горе». Была определена художественно-эстетическая роль творчества писателя в исследовании проблемы архетипа как составляющего элемента необароккового произведения, в котором праобраз-символ характеризуется особенной активностью использования и оригинальным идейно-смысловым и стилистическим наполнением. Исследовательское внимание обусловлено наличием в романе разветвленной фольклорно-мифологической основы, которая отображает условно-фантастическое переплетение реального и мифологического в сознании человека. Анализ текста романа обосновал комплексное трактование архетипной основы в произведении как своеобразного кодекса представлений о человеке, природе и мире. Особое внимание акцентируется на функциональной силе архетипа дороги как мифологической и реальной категорий. В результате определено, что через символический образ дороги внедряется в сложную рефлексивно-экзистенциальную проблематику писателя такой знаковый элемент, как морально-этический. При исследовании художественной функциональности образа-архетипа дороги установлено, что пейзажеобразующая роль дороги в произведении по-новаторски трансформируется в новую глубокую определенность топоса — психологизированный, характеризующий пейзаж-локус.

Ключевые слова: архетип, топос, локус, экзистенция, символ.

THE FUNCTIONALITY OF ARCHETYPE OF THE ROAD
IN V. SHEVCHUK'S BALLAD NOVEL
«THE HOUSE ON THE HILL»

Tetyana Bandura, Candidate of Philological Sciences

*South Ukrainian National Pedagogical University named
after K. D. Ushynsky, Odessa, Ukraine*

The article investigates the functionality of the road archetype in the ballad novel by Valery Shevchuk «House on the Hill». We determined the artistic and aesthetic role of the writer in the research problems of the archetype as a component neobaroque work in which the archetype symbol is characterized by a special activity and use the original ideological and semantic and stylistic content. Research attention due to the presence in the novel branched folklore and mythological framework that displays a shareware fantastic interweaving of real and mythological in the human mind. An analysis of the text of the novel has proved a complex interpretation of the archetypal foundations in the work as a kind of code of ideas about man, nature and the world. Particular attention is paid to the functional power of the archetype of the road as the mythological and the real categories. As a result, it is determined that through the symbolic image of the road is being introduced into a complex reflexive and existential problems of the writer of such a landmark element as moral and ethical. In the study of the art functionality of the image-archetype of the road found, that landscape role in road work innovatively transformed into a new deep certainty topos—psychological, characterforming landscape-locus.

Key words: *archetype, topos, locus, existence, character.*

REFERENCES

1. Korohodskiy, R. (1996), «At the eternal river or searching of the inner man», *Dzvin* [The Ringing], no. 3, pp. 13–15 [in Ukrainian].
2. Meletinskii, E. (1994), *O literaturny harhetipah* [About literary archetypes], Nauka, Moscow [in Russian].
3. *Mify narodov mira: E'nciklopediya v 2-h tomah* (1987), [Myths of the world], (Vol. 1–2), Translated by Toporova, S. A., Soviet encyclopedia, Moscow [in Russian].
4. Nasminchuk, N. (2012), «Ballad poetics in the structure of myththinking Valeriy Shevchuk», *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*: Filolohichni nauky, no. 27, pp. 236–239 [in Ukrainian].
5. Shevchuk, V. (1989), *Dim na hori* [House on the hill], Vydavnytstvo «Dnipro», Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6 березня 2017 р.